

В. В. ДОБІЖА
О. В. КОЛЕСНИК

РАДЯНСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН

Показано, що радянська система була тоталітарною за своїм характером, зі значною присутністю репресивних і цензурних органів. Обґрунтовано, що в СРСР рівність громадян була лише декларативною, а на початкових етапах «соціалістичного будівництва» цілі соціальні верстви були проголошені класовими ворогами поза законом і підлягали фізичному винищенню або депортації. Визначено, що приватна власність в СРСР була надзвичайно обмеженою і дозволялася лише у формі особистої власності, що повинна була мати доведене трудове походження. В радянський період позбавлення громадянства нерідко використовувалося як додаткова форма покарання, а також як засіб боротьби з інакомисленням, як певна форма репресій, в тому числі невизнання за радянськими громадянами права проживати за кордоном.

Ключові слова: права і свободи громадян, демократія, тоталітаризм, влада, приватна власність, громадянство.

Dobizha Vasy, Kolesnyk Oleksandr. Soviet concept of rights and freedoms of citizens

The article proposes a number of theses in order to prove that the Soviet system was totalitarian by nature, with a significant presence of repressive and censorship bodies. It is substantiated that the equality of citizens was only declarative in the USSR, and in the initial stages of "socialist construction" entire social strata were outlawed by class enemies and subject to physical extermination or deportation. It was determined that private property in the USSR was extremely limited and was allowed only in the form of personal property, which was to have a proven labor origin. During the Soviet period,

© ДОБІЖА Василь Валерійович – кандидат політичних наук, доцент кафедри правознавства і гуманітарних дисциплін Вінницького навчально-наукового інституту економіки Західноукраїнського національного університету; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5540-9781>; e-mail: v.dobizha@gmail.com

© КОЛЕСНИК Олександр Володимирович – викладач циклової комісії правових дисциплін Вінницького фахового коледжу економіки та підприємництва Західноукраїнського національного університету; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6995-983X>; e-mail: kolesnikoleksandr89@gmail.com

deprivation of citizenship was often used as an additional form of punishment, as well as a means of combating dissent, as a form of repression, including non-recognition of Soviet citizens' right to live abroad.

Key words: *rights and freedoms of citizens, democracy, totalitarianism, power, private property, citizenship.*

За весь час свого існування Радянський Союз справедливо і небезпідставно піддавався критиці за масові порушення прав людини, в тому числі прав, закріплених в радянських конституціях і міжнародних документах, підписаних СРСР. Формально Союз був учасником пактів ООН 1966 року про громадянські і політичні права та інших міжнародних договорів у галузі прав людини, підписав Гельсінкські угоди 1975 року, втім виконувати свої зобов'язання не збирався.

Тому дослідження проблеми дотримання прав людини в СРСР є актуальним для сьогодення і може бути використане для подолання негативних чинників, які виникають на шляху розбудови правової держави в Україні на сучасному етапі.

Радянські юристи аж до початку 1990-х називали права людини «буржуазною вигадкою», а до середини 80-х Загальна декларація прав людини, не кажучи вже про інші документи, була невідома широкому загалу, вилучалася при обшуках у дисидентів як антирадянський документ, яким вона, по суті, і була. Правозахисники, переважна більшість яких мала тоді чисто інтуїтивне уявлення про права людини і мало користувалася відповідною термінологією, жорстоко каралися за публічну демонстрацію своїх поглядів. Проте саме вони були моральною й інтелектуальною опорою інтелігенції. В Україні нечисленні правозахисники найчастіше долучалися до національно-демократичного руху. Тут репресії були особливо жорстокими, насамперед щодо тих, хто відстоював національні права [1].

Радянська система була тоталітарною за своїм характером, зі значною присутністю репресивних і цензурних органів.

Територія колишнього Радянського Союзу об'єднувала безліч культур і народів, що мали свою історію і державні традиції, які протягом 75 років були скріплені основами соціалістичної держави. Заснована на марксистській ідеї і адаптована Леніним на початку минулого століття, концепція соціалістичної держави і права

була втілена і забезпечувалася роботою юристів: вчених, суддів, адвокатів, прокурорів. Панівною ідеологією і філософією держави був науковий комунізм, кінцевою метою суспільного розвитку – побудова безкласового комуністичного суспільства.

В СРСР рівність громадян була лише декларативною. А на початкових етапах «соціалістичного будівництва» цілі соціальні верстви були проголошені класовими ворогами поза законом і підлягали фізичному винищенню або депортації: дворяни, поміщики, офіцери, священики, кулаки, козаки, вчені, промисловці та ін. Навіть після знищення «класових ворогів», аж до 1991 р. у різних анкетах, які необхідно було заповнювати при вступі на роботу, навчання, була зловісна графа «про соціальне походження» («Заняття батьків до Жовтневої революції і після»). По завершенні Другої світової війни до анкет додалися пункти, що опосередковано давали оцінку лояльності та дій громадян. «Чи був у полоні в період Великої Вітчизняної війни?», «Коли, де і за яких обставин потрапив в полон. Скільки часу і де там знаходився?», «Чи перебував в оточенні під час Великої Вітчизняної війни, коли, де і скільки часу?», «Чи проживав на території, що була окупована німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни, і, якщо проживав, де і скільки часу?», «Хто з рідних (дружина, діти, батьки, брати, сестри) перебували на окупованій німцями території під час Великої Вітчизняної війни. Де і скільки часу перебували і чим займалися?» [2].

До середини 50-х років минулого століття «сумнівне походження», тобто відмінне від пролетарського або селянського, а також позитивна відповідь на одне з перерахованих вище питань могли призвести до розстрілу, ув'язнення в табори, заслання, переслідування. В наступні десятиліття це як мінімум загрозувало неможливістю обіймати керівні посади, займатися певними видами діяльності, а також гарантувало перебування в постійному полі зору КДБ. При цьому неважливо було, винен чи ні громадянин у тому, що в його біографії чи біографії його родичів були такі «чорні сторінки» – він не відповідав вимогам. Цього було достатньо для утисків та репресій.

Приватна власність у СРСР була надзвичайно обмеженою і дозволялася лише у формі особистої власності, що повинна була мати доведене трудове походження. Численні обмеження стосува-

лися кількості або розмірів (наприклад, житлових будинків, нежитлих будівель, продуктивної і робочої худоби, дозволених дрібних засобів виробництва та навіть кількості фруктових дерев). Згідно зі ст. 101 ЦК УРСР 1963 р. [3] в особистій власності громадянина міг бути лише один житловий будинок, який не повинен був перевищувати 80 кв. м жилої площі. Особливу роль у недопущенні «збагачення» громадян відігравала норма про те, що особиста власність не повинна «служити для одержання нетрудових доходів, використовуватись на шкоду інтересам суспільства» (ч. 3 ст. 88 ЦК УРСР 1963 р.) [3]. Громадянам заборонялося займатися приватнопідприємницькою діяльністю та використовувати для цього власне майно, а також здавати його за договорами найму за плату, що перевищувала б граничні межі, встановлені законодавчими актами. Земля в радянський період була виключною власністю держави і надавалася тільки в користування (ч. 2 ст. 3 Земельного кодексу УРСР 1970 р.). Компетенція щодо встановлення системи обліку земель, державної реєстрації землекористування і порядку ведення земельного кадастру належала не УРСР, а СРСР.

Цілі й завдання держави були визначені наявністю «антагоністичних» суперечностей і протистоянням двох світових систем – капіталізму і соціалізму. В так званій перехідній фазі будівництва нового суспільства держава повинна була бути сильною, а концепція «соціалістичної законності» була зброєю боротьби проти ворогів.

Одночасно з цим держава і право оголошувалися тимчасовими явищами в соціалістичному суспільстві: зі зникненням класової боротьби і суперечностей повинні були зникнути держава і право. Комунізм розглядався як вища стадія розвитку суспільства, при якому відбудеться «відмирання» держави і права, оскільки буде достатньо існування норм моралі і звичаїв. Кожен буде дотримуватися їх свідомо, і жодна людина в суспільстві не зможе більше відчувати несправедливість.

У Конституції УСРР 1929 р. [4] юридично був закріплений класовий підхід щодо правового становища населення республіки, який обмежував політичні права низки категорій громадян. Так, відповідно до ст. 67 Конституції УСРР виборчих прав позбавлені такі категорії громадян:

а) особи, що використовують найману працю з метою одержання зиску;

б) особи, що живуть з нетрудового прибутку, а саме: відсотків з капіталу, прибутку з підприємств, надходжень з майна і т. ін.;

в) приватні крамарі, торговельні і комерційні посередники;

г) духівництво, служники релігійних культів усіх вірувань і сект, якщо це заняття є їхньою професією, та ченці;

г) службовці і агенти колишньої поліції, окремого корпусу жандармів і охоронних відділків, члени царювавшего в Росії дому, особи, що керували діяльністю поліції, жандармерії і карних органів.

Конституції СРСР 1918 р., 1924 і 1937 років не містили взагалі права на захист порушених прав. Тільки Конституція 1977 р. закріпила право на судовий захист, в тому числі на оскарження в суді дій посадових осіб, вчинених з порушенням закону, з перевищенням повноважень, що порушують права громадян. Зрозуміло, це не означає, що був відсутній інститут судового захисту, навпаки, адвокати надавали допомогу в цивільних і кримінальних справах, але критерієм в оцінці вимог були законність і інтереси соціалістичної держави. При цьому, на думку експертів у галузі порівняльного аналізу правових систем, соціалістична правова система не відрізнялася «значною технічною досконалістю» [5, с.205]. Це пояснюється тим фактом, що ні юриспруденція, ні правова наука не виступали рушійною силою держави. В той час юристи лише «перекладали» на мову закону партійні приписи, використовуючи в якості «рамок» прийняту за основу систему німецького права.

Ще одним інструментом політичної боротьби з інакомисленням, що став складовою механізмом політичних репресій, був інститут позбавлення громадянства. Так, у Законі про громадянство СРСР 1938 р. [6] у спеціальних нормах були закріплені положення про можливість позбавлення громадянства. Згідно із цим Законом (ст. 7) позбавлення громадянства СРСР було можливо: а) за вироком суду – у випадках, передбачених законом; б) в силу особливого в кожного разі указу Президії Верховної Ради СРСР.

У радянський період позбавлення громадянства нерідко використовувалося як додаткова форма покарання, а також як засіб боротьби з інакомисленням, як певна форма репресій, в тому числі невизнання за радянськими громадянами права проживати за кордоном. Так, за прояв інакодумства в своїй творчості були позбав-

лені радянського громадянства відомі представники інтелігенції - співачка Г.П. Вишнеvsька і її чоловік, диригент М.Л. Ростропович, письменник, філософ А.А. Зінов'єв, письменники А.І. Солженіцин, В.Н. Войнович, В.П. Аксьонов, художник О.Я. Рабин, режисер Ю.П. Любимов та інші. Отже, метою інституту позбавлення радянського громадянства було виключення з лав громадян СРСР ворожих елементів, противників соціалістичного ладу, а також зрадників Батьківщини. Нерідко цей захід застосовувалася щодо творчої інтелігенції, яка критично оцінювала діяльність КПРС, радянського уряду.

Найбільше порушень і обмежень стосувалися особистих, громадянських та політичних прав – на життя, на свободу та особисту недоторканність, на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, на справедливе правосуддя, на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів та переконань, на свободу совісті та віросповідання, на об'єднання у політичні партії та громадські організації, право обирати та бути обраним тощо.

Закон був об'єктом автентичного тлумачення, здійснюваного Президією Верховної Ради – вищим законодавчим органом країни. В СРСР був відсутній орган конституційного нагляду. Радянська теорія права стояла на позиції того, що вищий орган державної влади апіорі адекватно відображає інтереси народу і немає необхідності в створенні спеціального контрольного органу, наділеного владою оскаржувати конституційність законів.

Правосуддя розумілося як сукупність інститутів, що зобов'язують до дотримання законів, а також здійснюють виховання громадян. Народні суди (де засідали професійні судді, які обиралися на 5 років, і народні засідателі) володіли компетенцією щодо розгляду всіх справ (проте певні справи, особливо кримінального характеру, ставилися до ведення вищих по ієрархії судів). Верховний Суд СРСР стояв на вершині системи, він мав повноваження щодо прийняття обов'язкових для нижчих судів постанов.

Союзні республіки мали власні судові системи, але повноваження республіканських органів влади, управління і судових органів повинні були визначатися відповідно до принципів, що встановлювалися Верховною Радою СРСР. Рішення судових органів союзних республік могли бути предметом перегляду в порядку нагляду в Прокуратурі СРСР, у Верховному Суді СРСР.

Права і свободи людини в останні десятиліття існування Радянського Союзу (1970-1990 рр.) були представлені як елемент концепції розвинутого соціалізму і загальнонародної соціалістичної держави, які отримали закріплення в Конституції СРСР 1977 р. («брежневська конституція») і конституціях союзних республік (Конституція УРСР була прийнята 1978 р.).

У конституціях підкреслювався класовий характер держави, яке має відображати інтереси Комуністичної партії як «керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, ядра його політичної системи, державних і громадських організацій». Одночасно проголошувалися соціальна однорідність і зміцнення морально-політичної єдності соціальних груп і прошарків суспільства, формування нової історичної спільності людей – радянського народу.

Професор Р.Р. Людвіковський виділяє чотири основні характеристики соціалістичної концепції фундаментальних прав людини [7]:

1. Права людини обумовлені виконанням обов'язків перед державою.

2. Реалізація прав не повинна відбуватися на шкоду державі. Суспільні інтереси переважають над індивідуальними.

3. Права людини були більше політичною категорією, оскільки «даровані» для блага партії і держави.

4. Перелік конституційних прав включав велику кількість економічних, культурних і соціальних прав, які повинні були свідчити про справедливість і рівність.

Демократію як політичний режим прийнято протиставляти тоталітарному режиму. Найважливішими ознаками демократії є: 1) юридичне визнання верховної влади народу; 2) періодична виборність основних органів влади; 3) загальне виборче право, що гарантує кожному громадянину право брати участь у формуванні представницьких інститутів влади; 4) рівність прав громадян на участь в управлінні державою, тобто кожен громадянин має право не тільки обирати, а й бути обраним на будь-яку виборну посаду; 5) ухвалення рішення більшістю голосів і підкорення меншості більшості; 6) контроль представницьких органів за діяльністю виконавчої влади; 7) виборці наділені можливістю контролювати виборні органи влади.

Західна і радянська моделі формування еліт мали суттєві відмінності. В СРСР механізм рекрутування еліти влади поєднував максимально широку соціальну базу підтримки з переважно кооптаційним відбором, що юридично закріплювався виборами і становив одну з найбільш характерних рис «тоталітарної демократії».

Вивчення механізму рекрутування еліти в сукупності з даними, що характеризують її склад, структуру, розподіл повноважень, форми взаємодії в процесі прийняття рішень дозволяє визначити тип правлячої групи і зробити обґрунтовані висновки про політичний режим.

Політична еліта в СРСР формувалась як партійна еліта, інституалізована в апараті партії, номенклатура ж у цілому – як проміжний управлінський прошарок (незважаючи на зрощення номенклатури з партійною елітою, саме високий партійний статус давав систематичний доступ до процесу прийняття рішень). Рекрутування правлячої групи визначалося схемою маси – партія – номенклатура – еліта, а корпоративістський характер узгодження інтересів передбачав врахування потреб великих непривілейованих соціальних груп. Політичний режим, що включав широку суспільно-політичну участь, поширення формально-демократичних норм (в партії, громадських організаціях, радах, трудових колективах), ідею рівності й одночасно дефіцит свободи особистості, цілеспрямоване звуження громадянських і політичних прав, моністичну структуру влади, може бути охарактеризований як «тоталітарна демократія» [8].

Для повного розуміння радянської концепції прав і свобод слід також враховувати, що нормативне і політичне регулювання прав і свобод було централізовано і політизовано: національні правові акти республік були складовою частиною правової системи СРСР і призначалися для забезпечення реалізації планів і програм, прийнятих на з'їздах Комуністичної партії, яка впродовж усіх років існування радянської держави домінувала і визначала змістовну складову всіх базових концепцій у державі, в тому числі концепцію прав людини.

Для більшості людей реальність була далека від декларованих у конституціях принципів, і це безпосередньо відбивалося на сприйнятті Основного Закону країни як документа, що має більше політико-пропагандистський, ніж правовий характер. Юрис-

ти в суспільстві відігравали незначну роль. Протягом десятиліть населення жило в обстановці, яка сприяла зростанню правового нігілізму.

Зарубіжні дослідники зауважують, що на Заході, де протягом століть підтримується і культивується повага до закону, текст Конституції СРСР з її великим переліком прав і свобод слугував свого часу підставою великої ілюзії для багатьох спостерігачів будівництва нової держави – СРСР [5, с. 216].

Протягом понад 75 років правова система Української РСР, як і інших республік Радянського Союзу, розвивалися за сценарієм, розробленим і втіленим у життя ідеологами комунізму. Цей підхід докорінно відрізнявся від філософії і традицій, що застосовуються в захисті індивідуальних прав і свобод людини європейських країн, в основі яких індивідуалізм і гуманізм. Це важливо враховувати при прогнозуванні темпів трансформації правових систем на пострадянському просторі. Слід враховувати і низку інших факторів, наприклад, те, що трансформація починалася і продовжує здійснюватися силами тих юристів, багато з яких протягом попередніх десятиліть застосовували закон, будучи на позиціях, далеких від принципу верховенства права.

Гуманістична сутність прав людини, здавалося б, повинна сприяти швидкій зміні поглядів юристів, але насправді традиції радянської правової системи вкорінилися надзвичайно глибоко.

1. Права людини та основні свободи в Україні (1989 – 2004). Інформаційний портал «Права людини в Україні». URL: <http://khp.org/1124785247>. 2. Пивовар И. Права человека в СССР. URL: <https://igorpivovar.info/istoria/zabyvaemyi-sssr/prava-cheloveka-v-sssr>. 3. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 № 1540-VI. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text>. 4. Конституція (Основний Закон) Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929 р. Офіційний веб-сайт Верховна Рада України. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>. 5. Леже Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход. Москва: Волтерс Клувер, 2010. 205 с. 6. Закон СССР от 19.08.1938 о гражданстве Союза Советских Социалистических Республик. Викитека. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/>. 7. Ludwikowski R.R. Fundamental Constitutional Rights in the New Constitutions of Eastern and Central Europe. Cardozo J.Int. № 73 (1996). P.73–162. 8. Добіжа В.В. Особливості функціонування еліти в умовах демократичного і тоталітарного режимів. *Держава і право*. Юридичні і політичні науки. 2020. Вип. 86. С. 67–78.

References:

1. Prava liudyny ta osnovni svobody v Ukraini (1989 – 2004). *Informatsiynyi portal* «Prava liudyny v Ukraini». URL: <http://khpg.org/1124785247>.
2. Pyvovar Y. Prava cheloveka v SSSR. URL: <https://igorpivovar.info/istoria/zabyvaemyi-cccpr/Prava-cheloveka-v-cccpr>.
3. Tsyvilnyi kodeks Ukrainiskoi RSR vid 18.07.1963 № 1540-VI. *Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text>.
4. Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainiskoi Sotsiialistychnoi Radianskoi Respubliki 1929r. Ofitsiyni veb-sait Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>.
5. Lezhe R. Velykye pravovye systemy sovremennosti: sravnytelno-pravovoi podkhod. Moskva: Volters Kluver, 2010. 205 s.
6. Zakon SSSR ot 19.08.1938 o hrazhdanstve Soiuzu Sovetskykh Sotsyalytycheskykh Respublyk. Vykyteka. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/>.
7. Ludwikowski R.R. Fundamental Constitutional Rights in the New Constitutions of Eastern and Central Europe. *Cardozo J.Int. № 73* (1996): R.73–162.
8. Dobizha V.V. Osoblyvosti funktsionuvannia elity v umovakh demokratychnoho i totalitarnoho rezhymiv. *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky*. 2020. Vyp. 86. S.67–78.

Dobizha Vasyly, Kolesnyk Oleksandr. Soviet concept of rights and freedoms of citizens

The article proposes a number of theses in order to prove that the Soviet system was totalitarian by nature, with a significant presence of repressive and censorship bodies. It is substantiated that the equality of citizens was only declarative in the USSR, and in the initial stages of “socialist construction” entire social strata were outlawed by class enemies and subject to physical extermination or deportation. It was determined that private property in the USSR was extremely limited and was allowed only in the form of personal property, which was to have a proven labor origin. During the Soviet period, deprivation of citizenship was often used as an additional form of punishment, as well as a means of combating dissent, as a form of repression, including non-recognition of Soviet citizens’ right to live abroad.

It has been described that the union republics had their own judicial system, but the powers of the republican authorities, administration and judiciary had to be determined in accordance with the principles established by the Supreme Soviet of the USSR. Decisions of the judicial bodies of the union republics could be subject to review by supervision way in the Prosecutor’s Office of the USSR, in the Supreme Court of the USSR.

Western and Soviet models of elite formation had significant differences. In the USSR, the mechanism of recruiting the ruling elite combined the widest possible social base of support with predominantly co-optational selection,

which was legally enshrined in elections and was one of the most characteristic features of “totalitarian democracy”.

It was proved that the reality was far from the principles declared in the constitutions for most Soviet citizens, and this directly affected the perception of the Basic Law of the country as a document that is more political and propaganda than legal by nature. Lawyers played an extremely insignificant role in society. For decades, the population lived in an environment that fostered legal nihilism.

Key words: rights and freedoms of citizens, democracy, totalitarianism, power, private property, citizenship.